

«Kitap ve Kütüphane dostu
Sayın A. Süheyl Ünver'e ithaf
olunmuştur.»

TÜRK KİTAPÇILIK TARİHİNDE TEZHİB SAN'ATI

İsmet BİNARK

Ankara Ü. D.T.C.F.

Kütüphanecilik Kürsüsü Mezunlu

Türk kitapçılık san'atlarının ve Türk Kütüphaneciliğinin uzun ve köklü bir geçmişi vardır. Bu köklü geçmiştir ki, Türk kültür ve medeniyet tarihinde bir ilim ve san'at nizamı kurulmasına hizmet etmiş olan eski Türk kütüphanelerinin günümüze birer canlı şahidi olarak gelen ve bugün gerek san'at gerekse muhteva bakımından eşsiz olarak vasıflandırılan koleksiyonlarını ortaya koymuştur.. Büyük bir kitap saygısı ve dostluğuna sahip olan bu köklü geçmiştir ki, cemiyetin kültürel hayatı içinde kütüphanenin önemini kavrayan Türklerin çok eski çağlardan beri kütüphane kurma geleneğini yaşatmasına sebep olmuştur..

Son zamanlara kadar yerde yazılı kâğıt bulanlar onu hemen ayak altında kaldırmak bir duvar kovuğuna sokmakla hürmet hissi gösterirlerdi. Kitaplar ve bilhassa dinî kitaplar, daima ayak seviyesinden yukarıdaki yerlere konurdu. Yazı ve kitaba verilen bu ehemmiyet onun tezyinine, cildine de ehemmiyet verilmesine sebep olmuş. Yazı ve kitaba karşı olan bu derin sevgi ve hürmet onların tezvinini ve ciltlenmesi işini bir güzel san'at kolu haline getirmiştir.

Yazımızda; eski kitapçılık san'atlarımızın başında gelen, bir güzel san'at kolu olan ve kütüphanecilik yönünden de kitap zevki ve okuma hevesi uyandırmak bakımından çok kuvvetli bir kültür hizmeti görmüş olan Tezhib San'atını konumuz açısından incelemeye çalışacağız:

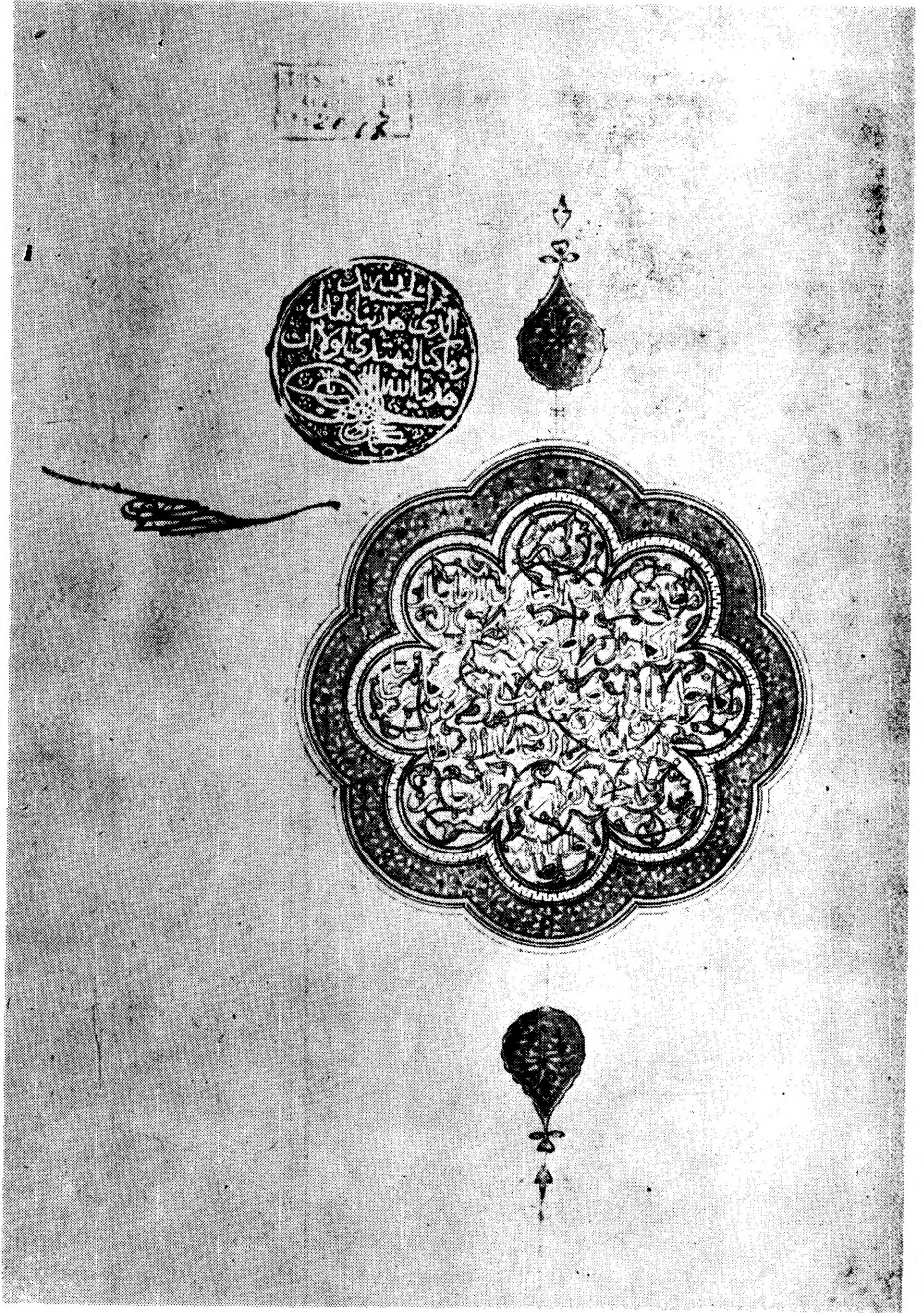
Tezhib nedir? - Tezhib, eskiden elyazması kitapları ve hüsn-i hat murakkâlarının kenarlarını boya ve yıldızlı süslemelerle tezyin etmek işine verilen isimdir. Bu işleri yapanlara müzehhip (Fr. Enlumineur) denir.

Arapça'da altınlama mânasına gelen tezhib sözü yalnız altın yıldızla işlenen işleri ifade etmez; boyalarla yapılan ince kitap tezyinatına da denir. Sırf altınla yapılan işlere halkârî tâbri olunur ki altın yıldız mânasına gelir. (1)

Tarihi gelişmesi içinde tezhib san'atında kullanılan üslûblar.- Tezhib işlerindeki üslûb, yapıldığı devrin san'at üslûbuna göre değişir. XVI ncı asırda tezhibler umumiyetle rumî üslûbtaki kıvrımlı bezemeler ve çiçekler şeklinde olup, Lâle devrinde lâleler ve çiçeklerden ibâret ve Barok kıvrımlarını taklid etmiştir. (2)

(1) Celâl Esad Arseven. «Tezhib» San'at Ansiklopedisi. IV (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 1982. s.

(2) Aynı eser, 1938. s.

Fatih Sultan Mehmet namına hazırlanan takvim Üz - Ebdan adlı ve 1464 tarihli kitabın «1 er» sahifesi
(Topkapı Sarayı Müzesi Ahmet III Kütüphanesi No. 2097)

Tezhib işlerindeki üslûp, yapıldığı devrin san'at üslûbuna göre değişmekle beraber, bu üslûbla onları doğuran medeniyet tarzları arasında da sıkı bir münasebet vardır. (1)

Samarra şehrindeki saray ve evlerin alçı (Ustuka) dekorasyonu, dokuzuncu asır erken islâmi devirde Türklerin klâsik palmet tezyinatını ele aldıklarını gösteren birer âbidedir.

Çok çeşitli olan kıvrık-dal nakşı Rumi ve Hatayî diye iki üslûba ayrılır. Rumi üslûb birbirine bağli, uçları kuş gagalarını andıran yarım palmetlerle sona eren spirallerden teşekküleder. Hatayî üslûb ise ince kıvrımlarla birbirine bağlanan küçük veya büyük madalyonlar içinde toplanan rozet, çiçek ve yaprak motiflerinden teşekkül eder. Her iki üslûbda Türk tezyinatında (çini, kumaş, taş işlemleri, kalem işleri...) sık sık kullanılmıştır. (2)

Tezhib'in kitaplarda tatbik edildiği en mühim kısımlar zahriyeler, hatimeler ve kitapların ilk sahifeleri başına yapılan ve başlık, serlevha veya mihrabıye denilen süslemelerdir. Bundan başka Kuran-ı Kerimlerdeki sûre başlarına ve kitaplardaki bahis başlarına yapılan süslemeler gelir ki bunlara sûre başı veya fasıl başı denir.

Sahife başlıklarının ekserisi kubbeli taç şeklinde olup, bunların üst tarafları niğ denilen sivri ok gibi şekillerle süslenir. Bir de âyetler ve cümleleri ayırmak için nokta mahiyetinde tezhibli küçük yıldız ve çiçek şekilleri yapılır ki, bunlara nokta denir. Bunların muhtelif şekilleri olup ve bu şekiller ayrı ayrı isim alırlar. Muntazam geometrik şekilde olanlarına mücevher nokta, altı köşeli olanlarına şeshane nokta, beş yapraklı olanlarına pınçberk, üç yapraklılarına seberk denir.

Sahife kenarlarında o sahifedeki yazının neye ait olduğunu göstermek üzere yazılan yazının etrafına bir çerçeve mahiyetinde yapılan yuvarlak ve içi boş süslemelere de gül tâbir olunur ki Kuran-ı Kerimlerde durulacak veya secde edilecek âyetlerin hizasına yapılan bu süslere vakıf gülü, secde gülü, hizib gülü, sûre gülü, cüz gülü gibi isimler verilir. Bunların büyük ve daha süslü olanlarına şemse tâbir olunur ki cilt kapaklarının ortasına umumiyetle böyle bezemeler yapılır.

Sahifelerdeki yazıların etrafına yaldızla biri kalın diğeri ince iki çizgiden ibaret olarak çizilen ve cetvel tâbir olunan çerçeveleri de müzehhibler yapar. Fakat bunları çizen ayrı san'atkârlar da vardır ki onlara cetvelkeş denir. Kitap sahifesi ve yazı kıt'alarının etrafına bu cetvellerden başka çiçek ve bezemelerden sular da yapılır. Bunlar şekline göre zencerek, ulama, kıvrıkdalı gibi isimler alırlar. Hüsn-i hat levhalarında kelime ve harflerin süslenmesi için bazı tezhibli bezemeler de yapılır ki bunlara hurda tezyinat tâbir olunur.

Bazı kitapların sahifeleri, kenarları ve hattâ yazı olan kısımlar tamamen yaldızlı bezemelerle süslenir. Böyle sırf yaldızla boyasız olarak yapılan tezhiblere nakkârî tâbir olunur. Bazı kâğıtlar da yazı yazılmadan önce böyle altın bezemeler ve serpme noktalarla süslenir. Böyle serpme altın noktalı zeminlere zarfşan denir. (3)

(1) Ernest Diez. *Türk Sanatı*. Çev. : Oktay Aslanapa. (İstanbul : Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, 1955), 24. s.

(2) Aynı eser, 26. s.

(3) Celâl, Esad Arseven. «Tezhib» *Sanat Ansiklopedisi*. IV (İstanbul : Maarim Matbaası, 1943), 1983 - 1948. s.

Tezhib tekniği.- Tezhib yapma usûlü, minyatür yani nakışresim tekniğinden başkadır. Tezhib'de en mühim olan şey altın'dır. Nakışresimde ise mühim olan, boya yani renktir.

Tezhib'de kullanılacak altın yaldız hazırlamak epeyce güç bir iştir. Burada altın yaldızın ne şekilde hazırlandığını uzun uzun anlatmıyacağız. Fakat kısaca bu konuya da temas etmekte fayda görüyoruz. Altın parçaları hususî çekiçle dövülerek havada uçacak kadar ince varaklar haline getirilir. Altınların varak haline gelmesi için en az on bin çekiç darbesi lâzımdır. Vaktiyle bu işi yapan ve varakçı denilen ustalar vardı ve müzehhibler altın varakları bunlardan satın alırlardı.

Bunlardan yaldız suyu yapmak için, parmak ucu ile bir varak alınarak çukurca bir tabak içinde, zamk-ı arabî ve mumsuz balla hazırlanmış olan mayi ile birlikte ezilir. Evvelâ donuk bir çamur rengine olan altın maflûlü ezilme neticesinde açılır ve altın rengini alır. Bundan sonra tabağa, yarısına kadar, filtre olmuş su doldurulur. Bu suretle altının zamkı suda erir ve altın toz halinde tabağın dibine çöker. O vakit üstteki bu su yavaşça boşaltılır ve, dibe çöken bu altın tozlarını müzehhib jelâtinli su ile ezerek fırça ile alıp işler. Ayrıca süzülen suda kalan yaldızdan zerefşan kâğıt yapmada faydalanılır.

Müzehhibin en mühim âleti kalem fırça denilen tek tüylü gayet ince fırçadır. Bununla en ince çizgileri çizmek mümkündür.

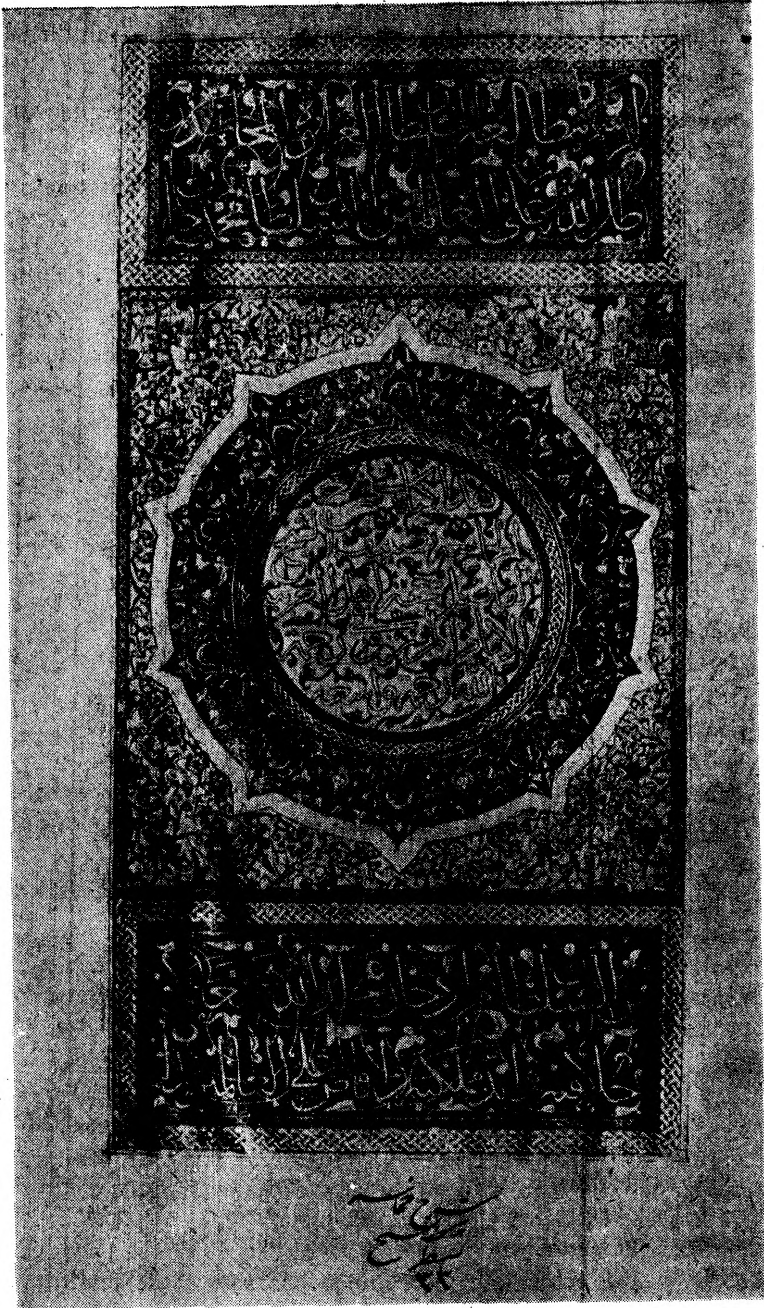
Müzehhiblerin âletlerinden biri de zermühre denilen ucunda yuvarlak ve cilâli bir akik olan âlettir. Bununla altın üzerine sürterek parlatırlar ve böyle parlak yaldızlı işlere pesend tâbir olunur. Tezhib'de kullanılan boyalara gelince; bunlar eskiden renkli topraklar ve mâdenî oksitlerle bâzı renkli taşların tozlarını tutkallı su ile karıştırarak yapıldı. Şimdi ise bu boyaların terkibi unutulduğundan sulû boya da kullanılan renklerle yapılmaktadır.

Tezhib şu şekilde yapılır: Evvelâ ince fırça ile bir başka kâğıt üzerine esmer kahverengi gibi bir renkle tezhib olunacak resim çizilir; sonra bu kâğıt bir şimşir veya çinko tahtası üzerine konup çizgiler bir iğne ile delinir. Alttaki tahta, iğne batacak kadar yumuşak olursa deliklerin kenarlarındaki kısımlar çapak teşkil ederek fı kayacağı cihetle iyi netice elde edilmez. Bu delikli kâğıt tezhiblenecek kâğıt üzerine tatbik olunarak ince kömür tozu ile resmin ancak dörtte bir kısmı silkilir. Bunun sebebi de işlerken elin bir kısım silkmeyi kaldırmaması içindir. Binaenaleyh resmin bu kısmı fırça ile çizildikten sonra diğer kısımları sıra ile silkilerek çizgi işi tamamlanır. Silkilmiş çizgiler üzerinde koyuca bir renkle ve fırça ile yürünerek resmin bütün çizgileri tersim olunur. Böylece resim hazırlandıktan sonra sıra boya ve altınlama işine gelir. En son olarak parlatılması istenen kısımlar için kâğıt üzerinden zermühre geçirilir.

Tezhiblerde bâzı boya ve yaldızları kabarıkça göstermek istenirse bu kısımlara yaldız ve renk sürülmeden önce aralarını, yumurta sarısıyla karıştırılmış kalınca beyaz boya ile kapattıktan sonra kuruması beklenir ve bunun üzerine yaldız ve boya ile işlenir.

Yalnız altınla veya gümüşle işlenen tezhib işlerine ve bu tarz yapılan süslemelere halkâri tâbir bulunduğunu daha evvel belirtmiştik.¹ Halkâri Türk ve İslâm dünyasının en büyük ve ince zevklerine bugünün ve dünün birer misali olan tezhibin nisbeten kolay yapılan cazip bir şeklidir.

(1) Celâl Esad Arseven. «Tezhib» Sanat Ansiklopedisi. IV (İstanbul : Maarif Matbaası, 1943), 1984-1985. s.

Fatih Sultan Mehmet namuna hazirlanan Şerh-i Divan Üz - Hamase
Adlı ve 1464 tarihli kitabın «1 er» sahifesi
(Topkapı Sarayı Müzesi Revrr Kütüphanesi No. 706)

Daha çok Orta Asya ve Çin'de yapılan, tabiattan alınmış misallerle üslûblanmış bir tersim tarzı gösterir ve tezhib'in de esasını teşkil eder. (1)

Tezhib san'atının tarihi tekâmülü.- Türk tezhib san'atı resim ve minyatür sanatları gibi Türk milletinin tarihi ile başlar.

basit eşkâl, hayvanlardan istihale etmiş tezyini hatlar görülmektedir. Tabiattan

Türk tezyini şekillerinde (Milâttan evvel XVIII-XII asır arası) geometrik ve istifade ettikleri kadar bir takım hatların muhtelif şekillerde bir araya gelmesinden mürekkep geometrik birleşmelere de büyük bir yer verilmiştir.

Orta Asya'da kâğıdın icadıyla beraber kâğıt üzerindeki bazı örneklerin de müteakip devirlerde yapıldığını ve bu ince zevkin akislerini görüyoruz. Artık kâğıtla beraber Türklerde nefis san'atlar resim ve sonra bunun altınla tezyini şekilde yapılan nûmunelerle çoğalıyor.

Türk zevki, Türk icadı dünyanın en ölmez ve en yüksek eserlerini yaratmıştır. Lâkin maalesef bu eserlerin Orta Asya'da olanları Avrupa müelliflerince Çin'e izafe olunmuştur. İran gibi yine Orta Asya Türk yurdunun bir parçası olan memleketlerde yapılanlar, üstatları Türk bile olsa yine garp müelliflerince Acemliğe mal edilmiştir.

Lâkin Türk san'atı her devirde millî bir seciyeyi haizdir. Türk san'atkârlarının bedîf ve nezih hisleri ve eserlerindeki mantık insanı hayrete düşürür. Çünkü asil ve vakur bir san'atın banisidirler.

Civar tesirleri inkâr etmemekle beraber Orta Asya resim ve nakış tarzlarında mahallî bir çok hususiyetler vardır ki bu tarihlere tekamül eden Çin eserlerinin çoğunda göremeyiz.

Orta Asya san'atkârlarında san'at fitrî bir kabiliyetle inkişaf etmiştir. Bu büyük ülkede san'at zevki pek çoktur.

Güzel san'atların beşiği Orta Asya olup, resim ve minyatür gibi tezhibte bu Türk yurdu üzerinde doğmuştur.

Türklerin tezyinatı çok güzel okadar da sadedir. Dünya kavimleri arasında sadeliğin güzelliğini Türkler çok iyi anlamıştır. Türkler tabiattaki şekillere tezyini bir esas vermekle şarkı bitmez tükenmez bir tetkik hazinesi yapmışlardır.

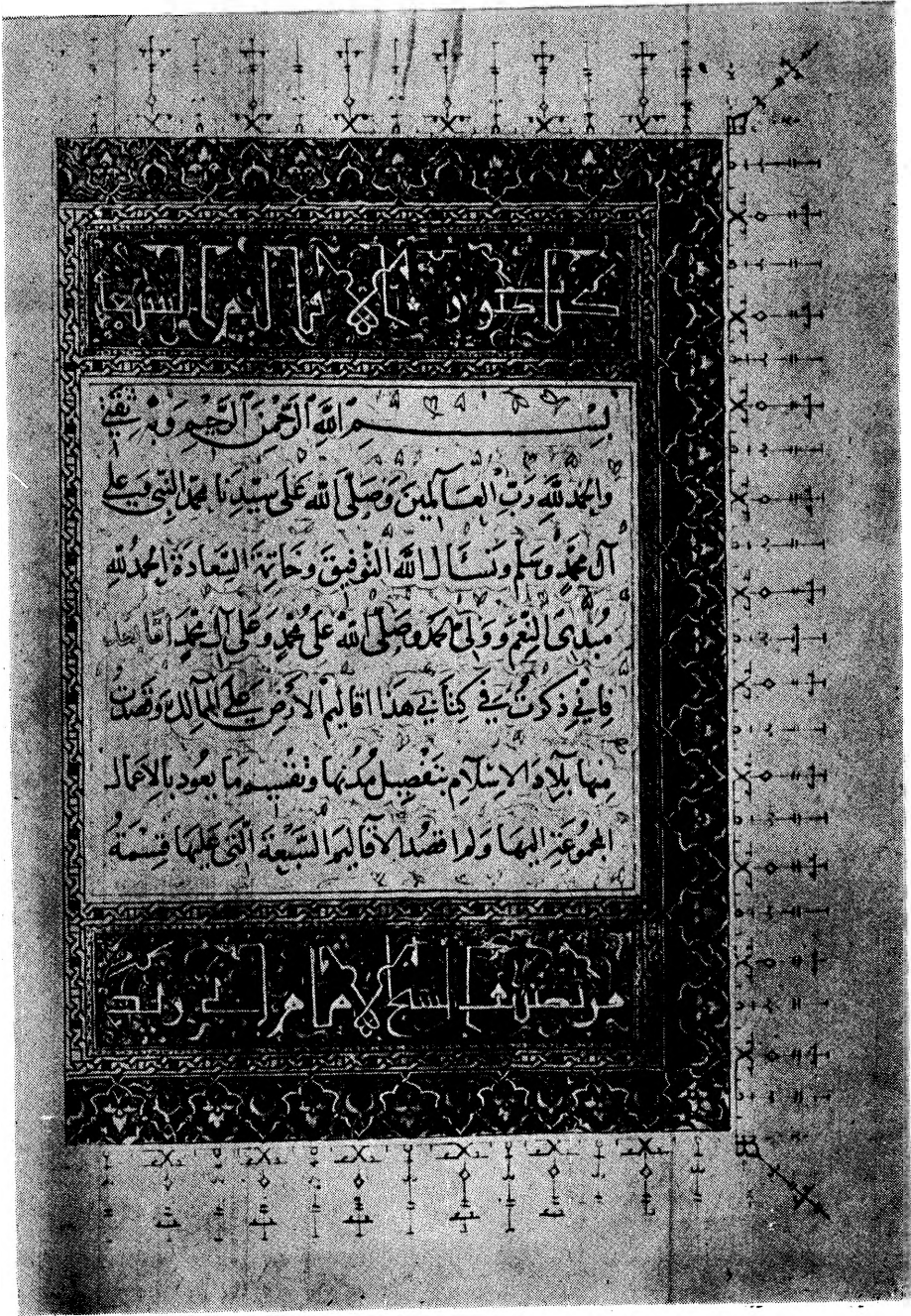
Türklerde esas sadelik, tenasüp ve ahenktir. Türk zevki süs içinde boğulmamıştır.

Türklerde tezhib san'atı millî bir seciye almıştır. Tezhiblerin yapılmasında, toprak boyalar kullanılmıştır. Onun için renkler solmamıştır. Kullanılan renklere toprak kırmızısı, lâl, mavi, yeşil hakimdir. Kâğıtlar Buhara ve Hint kâğıtlarıdır. İnce kâğıtlar birbirine yapıştırılarak murakka'lar yapılmıştır. Sahife kenarları zeraşandır. Zereşan yoktur.

Tezhiblerde altın bazen ezilip sürülmüş, bazende varak yani yaprak halinde bunu tutacak bir madde sürülerek yapıştırılmıştır. (2)

1 A. Süheyl Ünver. Türk Tezyinatında Halkâiye Devir. (İstanbul : Cumhuriyet Matbaası, 1939) 4. s.

2 A. Süheyl Ünver. Türklerde resim, tezhib ve minyatürün tarihi. (Ankara: İ.T.K. Basımevi, 1933), 5-36.s.

Fatih Sultan Mehmet namına hazırlanan Süver Üz-Ekallım adlı tarihsib kitabın «1 b» sahifesi
(Topkapı Sarayı Müzesi Ahmet III Kütüphanesi No. 2830)

Görüyoruz ki tezhib sanatını Türkler tâ Orta Asya'dan getirmişlerdir. Lâkin tezhib sanatının tekâmülü ancak İslâmiyetten sonra mümkün olmuştur. Türk san'atkârlarının her tarafa yayılması ve İslâm dininin ruhlarda husule getirdiği safiyet ve incelik san'atkârların güzelliği anlayış ve kavrayış kudretini arttırmıştır.

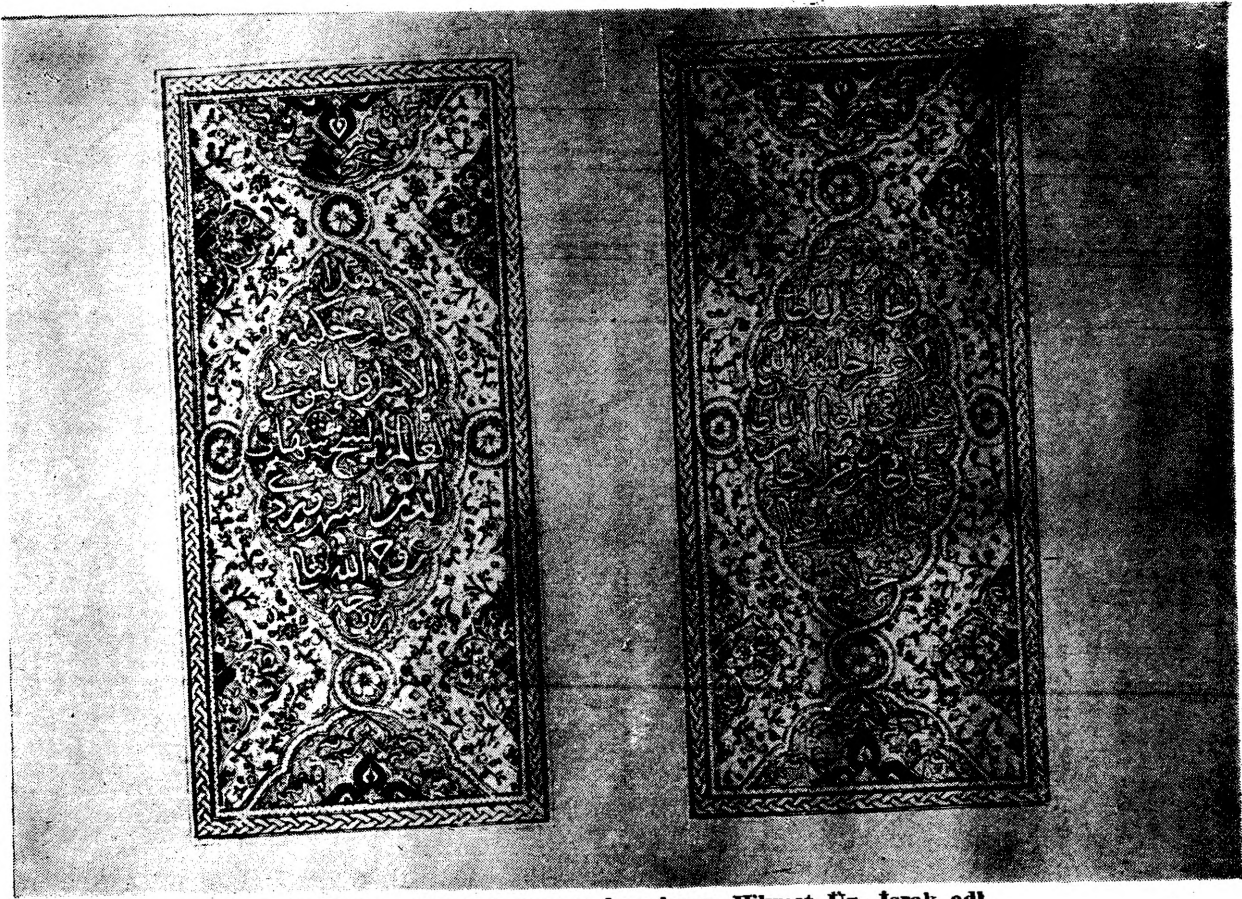
Dine verilen ehemmiyet, ona ait her kitabın en güzel şekillerle tezhibi hevesini uyandırmış ve onların mahiyetindeki güzelliğe yakışır bir çerçeve içine alınması icabettirmiştir. (1)

Orta Asya'dan gelen bu san'at Selçuk Türklerinde hayli ilerlemiş, onlardan Osmanlı Türklerine geçmiş XV ve XVI ncı asırlarda en yüksek derecesine ulaşmıştır.² Bunun sebeplerini ise, XV inci asırda siyasi istikrarın kuvvetle sağlanmasından sonra memleketin iktisadi, dolayısıyla kültür ve san'at faaliyetlerinde beiren canlılıkta ve XV inci asrın, Selçuk devri ile Osmanlı devri kültür ve san'atları arasında bir köprü oluşunda aramak gerekir.

(1) Celâl Esad Arseven, «Türk Bezemeleri» Sanat Ansiklopedisi, I (İstanbul : Maarif Matbaası, 1943), 236 s.

(2) Bk. İsmet Binark : Fatih Sevri Kitap Tezhipleri ve Ciltleri. (Ankara : Kütüphanecilik Kürsüsünde yapılan basılmamış Mezuniyet Tezi, 1964)

Fatih Sultan Mehmet namına hazırlanan Hikmet Üz - İsrak adlı tarihsiz kitabın tezhibli temellük kitabellî «1 er» sahifesi (Topkapı Sarayı Müzesi Ahmet III Kütüphanesi No. 3183)